

ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕМ ІЗ КОМПОНЕНТОМ “ДАТИ” (НА МАТЕРІАЛІ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ “СТОСУНКИ МІЖ ЛЮДЬМИ”)

Вагомим внеском у розвиток теорії фразеології є дослідження у сфері діалектної фраземіки української мови, метою яких є вивчення особливостей семантики й структури говіркових фразем, їх територіального поширення (Б. Ларін, Й. Дзендзелівський, М. Демський, В. Лавер, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.). Цінний фраземний матеріал зафіксовано у словниках діалектної лексики М. Онишкевича, В. Чабаненка, М. Корзонюка та ін., опубліковано діалектні словники фразем східнословобожанських і степових говірок Донбасу В. Ужченка, Д. Ужченка, середньо-наддніпрянських говірок В. Чабаненка, лемківських Н. Вархол та А. Івченка.

Дослідження фраземіки діалектного мовлення дає змогу не тільки описати одиниці різного типу, а й вивчити взаємозв'язки на цьому рівні між літературною мовою і народними говорами, виявити регіональне та інтеррегіональне, з'ясувати семантичні та граматичні особливості власне діалектних фразем.

Вибір теми зумовлений відсутністю в україністиці спеціальних досліджень, присвячених детальному вивченню фразем із компонентом “дати” на рівні структурно-семантичного моделювання, їх порівняльній характеристиці з літературними одиницями, визначенням поширення в українських говірках.

Метою статті є опис фразем з компонентом “дати”, що наповнюють семантичне поле “Стосунки між людьми” на матеріалі фразеологічних словників української мови та діалектного мовлення з різних регіонів України.

Фраземи із компонентом “дати” мають виразне емоційне забарвлення і вживаються для позначення різноманітних дій, переважно пов'язаних зі сферою суспільного життя, із взаєминами людей, а також для позначення поведінки, фізичного та психічного стану осіб, яких вони стосуються. Більшість одиниць із компонентом “дати”, за матеріалами нашої картотеки, є найменуванням звичайних фізичних дій людини, що фразеологізувалися внаслідок образного переосмислення і розширення семантики та стали позначати не стільки фізичну дію людини, скільки особливості її поведінки, взаємин з іншими людьми, ставлення до праці, певних суспільних процесів тощо. Зауважимо, що фразем із компонентом “дати”, що позначають дії та процеси, джерелом яких є неособа, власне предмет й абстрактний предмет в українській мові дуже мало.

Досліджуючи семантику означених фразем, ми виділили класифікаційні фразеосемантичні поля за їх позамовним зв'язком із дійсністю: “Стосунки між людьми”, “Фізичний стан людини”, “Психічний стан людини”, “Розумові здібності”, “Положення в просторі”, “Поведінка”, “Трудова діяльність”.

Розподіл сталих виразів за семантичними рядами нерівномірний. Деякі семантичні ряди містять велику кількість фразем, інші – менш чисельні, а ще є й такі, що представлені одиничними зворотами. Наповненість тих чи інших рядів знаходиться в прямій залежності від конотативної насиченості мовних одиниць. Дійсність відбивається в таких мовних формах, які співвідносяться як з логічним, раціональним, так і з чуттєвим пізнанням світу. Емоційно-оцінна й абстрактно-логічна діяльність створюють діалектичну єдність, а емоції виступають як особливі форми відображення і пізнання людським мисленням об'єктивного світу [12, 183].

Найбільше наповнено фразеосемантичне поле “Стосунки між людьми”, до складу якого входять вирази, що характеризують різні відтінки людських взаємин: піклування, знуцання, сварки, бійки, покарання, взаємодопомога, вітання тощо.

Більшість фразем аналізованого поля виявляється у семантичному ряді ‘побити, покарати кого-небудь’. І в літературній мові, і в деяких діалектах активно вживаються фраземи на позначення покарання та бійки. Тематично їх можна поділити на декілька груп: ‘бити по певній частині тіла’; ‘суворо покарати, відшмагувати різками’; ‘побити кого-небудь, щоб довго пам’ятав’; ‘боляче ударяти кого-небудь’ тощо.

У семантичному ряді ‘побити, покарати кого-небудь’ вдалося виявити структурно-семантичну модель “дати + прийменник + іменник на позначення назви частини тіла = побити, покарати кого-небудь”, яка представлена такими виразами: літ. *дати (надавати) / дати під сьоме ребро* [9, I, 223]; *дати по зубах* [9, I, 223], *дати під дихало* [7, I, 160]; зах.вол. *дати по потилиці* [5, 185]; наддніпр. *дать у (в) губу* [10, 33]; бойк. *дати в морду* [3, 50], *дати по носі* [3, 58]. Жаргонно-просторічні назви обличчя чи його частин (соматизмів) у складі сталих виразів виступають у більшості одиниць усного мовлення: літ. *давати по гамалику* [9, I, 222], *дати по*

кумполу (по тикві) [9, I, 223]; наддніпр. *даты по шухляді* [10, 33], *даты по макітрі* [10, 33]; бойк. *дав по під фе* [6, II, 329]; сх.слобож. і степ. *дати по кабачку* [8, 110], *дати по сосці* [8, 223], *дати в нюшку* [8, 171], *дати в сливу* [8, 206], *давати поміж ріг* [8, 202], *давати в роговий відсік* [8, 48]. У фразеологізмах цього ряду спостерігаються компоненти-перифрази: сх.слобож. і степ. *дати по місцю, де руки зростаються* [8, 159]; *дати по місцю, де крила зростаються* [8, 159].

Чималою кількістю фразем представлений семантичний ряд 'ляяти, критикувати кого-небудь'. У межах цього ряду перебувають фраземи, які одночасно входять до складу семантичного ряду 'побити, покарати кого-небудь'. За структурно-семантичною моделлю "дати + іменник на позначення харчового продукта = ляяти, критикувати кого-небудь" побудовані сталі вислови: літ. *давати / дати перцю* [7, I, 156], *давати (задавати) / дати (задати) перцю* [9, I, 213]; *давати / дати киселю* [7, I, 155]; наддніпр. *даты бобу* [10, 32]; зах.под. *дати перцю* [4, 271].

Із значенням 'повідомляти, інформувати' найбільше одиниць фіксує словник літературної мови: літ. *давати / дати сигнал* [9, I, 211]; *давати / дати ознаку* [9, I, 209]; *давати / дати знати* [9, I, 206]; *давати (подавати) / дати (подати) знак* [9, I, 215]. Наповнюють один синонімічний ряд і мають прозору семантику фраземи усного мовлення: бойк. *знати дати* [6, I, 315]; *давати знати* [3, 53].

Широкого поширення набули фраземи, що репрезентують значення 'відмовляти кому-небудь у чомусь'. Частина виразів цього ряду побудовані за моделлю "дати + іменник на позначення відмови = відмовляти кому-небудь у чомусь": літ. *дати оджоша* [7, I, 160]; *давати / дати віджоша* [9, I, 203]; *давати / дати відсіч* [9, I, 204]; *давати / дати відставку* [9, I, 204]; *давати / дати відчипного* [9, I, 204]; зах.под. *дати облизня* [4, 263].

Одиниці семантичного ряду 'лякати кого-небудь' менш численні, характеризуються одноманітністю внутрішньої форми та будови: літ. *давати (наганяти) / дати (нагнати) пуду* [7, I, 162]; гуц. *дати пуду* [2, 159]; зах.под. *дати пуду* [4, 282], *напуду дати* [4, 256]; бойк. *пострашки давати* [6, II, 122]. Побудовані аналізовані фраземи за структурно-семантичною моделлю "дати + іменник на позначення страху = лякати кого-небудь".

Загальновідомо, що фраземіка говіркового мовлення не ізольована від загальнонародної, знаходиться з нею у визначеному зв'язку, тому цілком очевидним є факт повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у різних діалектах та літературній мові. Найбільше прикладів виявлено у досліджуваному полі "Стосунки між людьми": 'побити, покарати кого-небудь': наддніпр. *даты лупки* [10, 33] – літ. *давати / дати лупки* [9, I, 207]; сх.слобож. і степ. *давати прочухана* [8, 195] – літ. *давати / дати прочуханки (прочухана)* [9, I, 210]; наддніпр. *даты пам'ятного* [10, 33] – літ. *дати пам'ятного* [9, I, 223]; наддніпр. *даты мемеля* [10, 33] – сх.слобож. і степ. *дати мемелів* [8, 155] – наддніпр. *даты мемеликів* [10, 33]; сх.слобож. і степ. *духопельців дати* [8, 94] – літ. *давати / дати (надавати) духопелів (духопеликів)* [9, I, 208]; літ. *дати тирси* [9, I, 223] – сх.слобож. і степ. *дати тирси (тирсів)* [8, 131] тощо.

Серед діалектних фразем з компонентом "дати" виділяються стійкі сполуки, які мають однаковий із загальнонародними фраземами лексичний склад компонентів, але різні за семантикою. Такі аналізовані одиниці утворюють кількісно невелику групу:

1) літ. *давати / дати маху* [9, I, 207], *дати маху* [7, I, 160], зах.под. *дати маху* [4, 214] 'помилятися, прораховуватися' – бойк. *дати маху* [6, I, 434] 'швидко тікати, бігти';

2) літ. *давати (задавати) / дати (задати) чосу (джосу)* [9, I, 213], зах.под. *дати джосу* [4, 214], наддніпр. *даты джосу* [10, 33] 'побити, покарати кого-небудь' – зах.пол. і зах.вол. *дати джосу* [1, 88] 'швидко йти, бігти';

3) бойк. *дуба дати* [3, 50], зах.под. *дати дуба* [4, 217], літ. *давати / дати дуба* [9, I, 221], наддніпр. *даты дуба* [10, 33], сх.слобож. і степ. *дати дуба* [8, 88], зах.пол. і зах.вол. *дати дуба* [1, 91] 'померти' – зах.под. *дати дуба* [4, 218], сх.слобож. і степ. *дуба дати* [1, 91] 'замерзнути';

4) літ. *дати кучму (кучми)* [9, I, 222] 'побити, покарати кого-небудь' – сх.слобож. і степ. *дати кучму* [8, 142] 'зробити нишком кому-небудь капость';

5) літ. *давати ([задавати) / дати (задати) перцю* [9, I, 213], *давати / дати перцю* [7, I, 156], зах.пол. і зах.вол. *дати перцю* [1, 112] 'побити, покарати кого-небудь' – зах.под. *дати перцю* [4, 271] 'ляяти, критикувати кого-небудь';

6) літ. *дихати [жити, життя] не давати* [9, I, 215] 'постійно турбувати, тривожити кого-небудь' – зах.пол. і зах.вол. *дихати не дати* [1, 88] 'ляяти, критикувати кого-небудь';

7) наддніпр. *давать дрозда* [10, 32] 'працювати з великим захопленням' – літ. *давати / дати дрозда* [9, I, 205] 'бити, карати кого-небудь';

8) наддніпр. *даты копоті* [10, 33] 'осоромитись' – літ. *давати / дати копоті* [9, I, 207] 'бити, карати кого-небудь'.

Зіставляючи фраземи з компонентом "дати", легко зауважити, що вони різняться між собою, перш за все, образністю, основа якої полягає у властивості створювати наочно-чуттєві образи предметів і явищ, а варіантність лексичних одиниць є поширеним явищем в українській фраземіці.

Отже, в українській літературній мові та діалектному мовленні широко представлені фраземи з компонентом “дати”, більшість з яких є номінацією звичайних фізичних дій людини, що фреологізувалися внаслідок образного переосмислення, позначають не власне фізичну дію людини, а особливості її поведінки, взаємини з іншими людьми. Значення виразів із компонентом “дати” переважно мотивовані, в них образно узагальнені асоціативні зв’язки між предметами і явищами об’єктивної дійсності, які виникли в результаті метафоричного переосмислення конкретного значення словосполучень, а образна мотивація пов’язана з їх експресивною насиченістю.

Скорочення назв говірок

бойк. – бойківські; *зах.вол.* – західноволинські; *зах.под.* – західноподільські; *наддніпр.* – наддніпрянські; *поліс.* – поліські; *слобож.* – слобожанські; *сх.слобож.* – східнослобожанські; *сх.степ.* – східностепові.

Список використаних джерел

1. Аркушин Г. Сказав, як два зв’язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Люблін-Луцьк, 2003. – 177с.
2. Гуцульські говірки. Короткий словник. Відповідальний редактор Я.Закревська. – Львів, 1997. – 231 с.
3. Демський М.Т. Дериваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу / М.Т. Демський // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К., 1987. – С.45-61.
4. Коваленко Н.Д. Фраземіка говірок Західного Поділля: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. / Н.Д. Коваленко. – Кам’янець-Подільський, 2001. – 384 с.
5. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М.М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К., 1987. – С. 62-267.
6. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок / М.Й. Онишкевич. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч.1-2.
7. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови в двох книгах / Г.М. Удовиченко. – К.: Вища школа, 1984.
8. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Ужченко, Д. Ужченко. – Луганськ: Альма матер, 2002. – 263с.
9. Фразеологічний словник української мови “дати” Уклад. В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. I. – 530 с. – Кн. II. – 984 с.
10. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.
11. Юрченко А.С. Украинский диалектный словарь Харьковской области (фрагменты словаря) / А.С. Юрченко, Л.И. Ройзензон, С.И. Ройзензон // Вопросы фразеологии. – 1975. – №8. – С. 192-207.
12. Языковая номинация: Виды наименований / А.А.Уфимцева, Э.С.Азнаурова, В.Н.Телия и др. – М.: Наука, 1977. – 358с.

Анотація. У статті розглядаються фраземи літературної мови та українських говірок із компонентом “дати”. Об’єктом дослідження є фраземи семантичного поля “Стосунки між людьми”, їх поширення та семантичні відтінки. Визначено, що прагнення мовців дати оцінку певному явищу на основі спостережень, конкретних уявлень і відчуттів, образність мислення та висока емоційність відбилися в численних висловах з мотивованими і немотивованими значеннями.

Ключові слова: фразема, фраземіка діалекту, компонент фразеологізму, структурно-семантична модель.

Summary. The article runs about the phrases with the element “to give” in literary language and Ukrainian dialects. The object of investigation is phraseological units belonging to semantic field “relations between people”, their distribution and semantic nuance. It’s specified that the speaker’s tendency to evaluate the specific phenomenon on the basis of their observation, specific conceptions and feelings, vividness of thinking and high emotionality has been reflected in numerous phrases with reasoned and not reasoned meaning.

Key words: phraseme, dialect phrasemics, component of phrasological unit, structural and semantic model.